ЦЪРКВА КРАЙ РУМСКА РЕКА ВЪВ ВЪНШНИЯ ГРАД НА ПРЕСЛАВ

Томlo Тотев

При разкопки на една наклонена северозапад-югоизток тераса във все още слабо изучената по археологически път северна част на Външния град край Румска река (обр. 1) през 1981 г. беше разкрит и проучен прабългарски храм[1]. На около 10-15 м източно от последния се попадна на дълбоко вкопана каменна площадка със стъпили отгоре й силно обезличени стени от неголяма църква (обр. 1 и обр. 2), която в продължение на близо 20 години остана непубликувана. Трудно ми е да посоча някакви причини за забавянето на нейното обнародване, освен много обезличения й вид. Пък и късните бележки, включени в сборника за

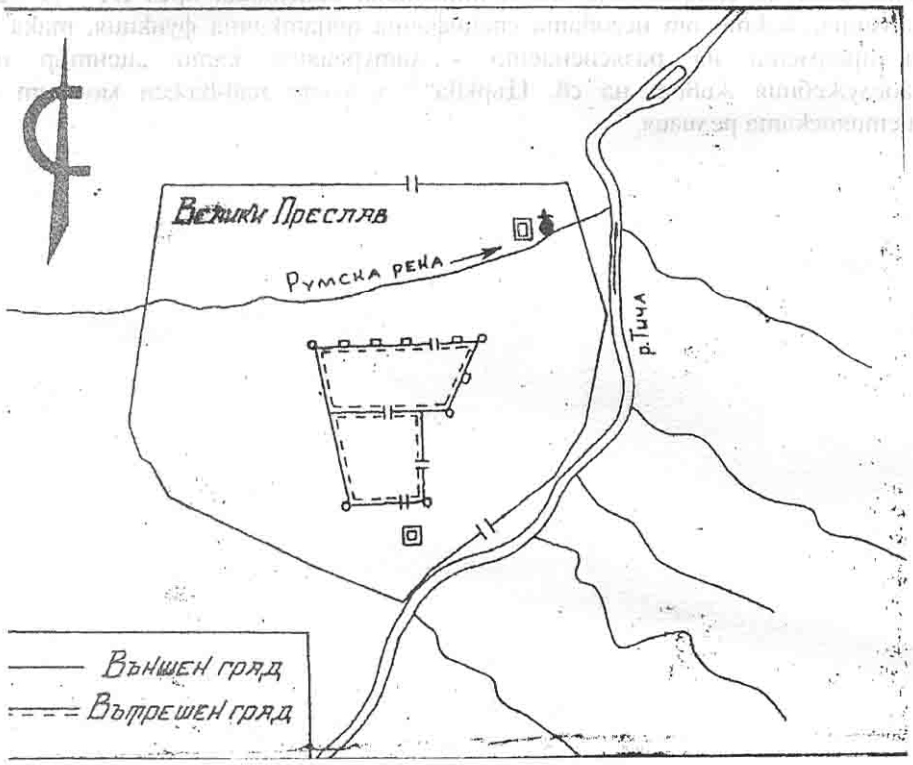

Обр. 1. План на Велики Преслав с местата на прабългарските храмове и църквата край Румска река.

[1] **Т. Тотев, Ст. Бонев.** Новоразкрит прабългарски храм в Преслав. - В: Плиска-Преслав, 5, Шумен, 1953, с. 222-230.

археологически открития и разкопки през 1981 г.[2] и препаратите, които направих на два пъти за църквата като успоредица на един от вариантите на преславския кръстокуполен план[3] сметнах, че са достатъчни за нейното включване в научно обръщение[4]. В следващите подолу редове ще спра вниманието си само на църквата и на мястото и значението, което тя заема сред преславските църкви и в архитектурата на Първото българско царство.

За откриването на църквата съм до голяма степен задължен на Христо Върбев - дългогодишен член на Преславското археологическо дружество „Тича". Според дадените от него сведения тази част от терасата избрана за археологическо проучване преславяни наричат „Илчова бахча" и някогашните собственици на ниви и градини много пъти са изоравали зидове на стари постройки, гробни ями с човешки скелети, натрошени глинени съдове, монети и др[5]. Тук някога попаднала и неговата нива.

В доклад от 1939 г. на заслужилия за изучаване на миналото и културата на Преслав Йордан Господинов (тогава уредник на музея в града и председател на споменатото по-горе археологическо дружество) се съобщава за следи от две църкви и за намиране при едната от тях на нагръден кръст-енколпион с позлата и други скъпи накитни предмети. В същия доклад за втората църква е отбелязано, че собственикът на нивата, в която тя попадала, е извозил и употребил камъните от стените и за ограждане на двора си[6].

П. Мутафов, агроном в Преслав през 1962 г. ме доведе на същата тази тераса и ми очерта местата на други две църкви, пак покрай Румска река, които плуговете на механизаторите след създаване на ТКЗС в Преслав разкъртили и изгребали заедно с основата.

Тези сведения се оказаха много полезни за предприетите проучвания през 1981 г. Изкопът с разчертаната план-квадратна мрежа без предварителни сондажни проверки ни позволи само за около 30 дни да разкрием и проучим попадащите в неговите граници две постройки - прабългарският храм и разглежданата тук църква. За бързия ход на

---

[2] **Т. Тотев, Ст. Бонев**. Разкопки по задача „църкви и манастири" в Преслав. - В: Археологически открития и разкопки през 1981 г., Михайловград, 1982, с. 66.

[3] **Т. Тотев**. Някои наблюдения във връзка с типологизацията на преславския кръстокуполен план. - Старобългарска литература, 27, 1994, с. 3-12; **T. Totev**. Sur la question des eglises a coupole cruciforme de Preslav. - V: La culture matirieles et l'art dans la terres bulgares VI[e] - XVII[e] s. (*Buletin de l'institute d'Archeologiee - XXXVIII*), S. 1995, 59-65.

[4] План с анотация на църквата включих като автор на раздела за църковията и манастирската архитектура в един от томовете на подготвената, но все още неотпечатана Археология на България.

[5] Сведенията на Хр. Върбев са предадени в писмен вид и включени към Архива на археологическото дружество „Тича" Преслав.

[6] Архивът се пази в Археологически музей „Велики Преслав".

разкопките отчасти ни улесни плиткия културен пласт. Механизираната обработка в продължение на 40 години е единствена причина за това, че и двете проучени постройки са оцелели до нас само с основи или подложки за основи, както църквата. Не е без значение да отбележа, че за силно обезличения вид на църквата са допринесли и многократните имарекски изкопи.

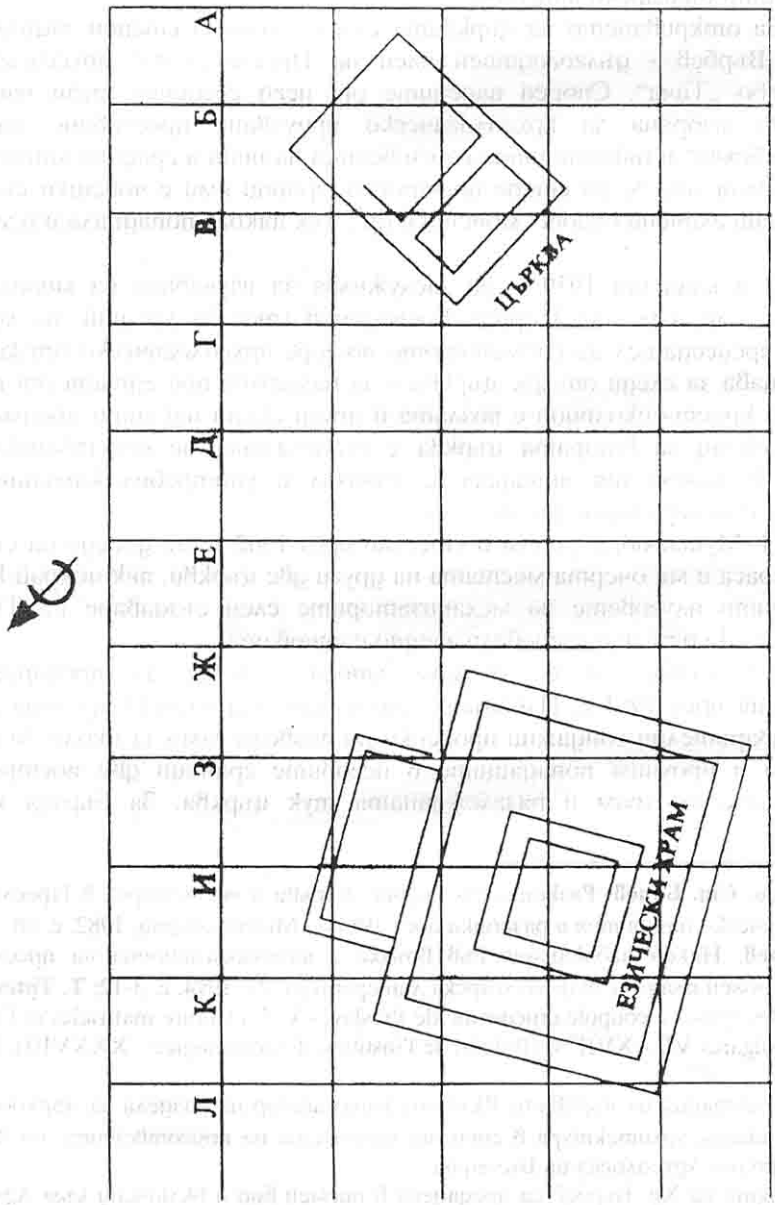

Обр. 2. Разположение на разкритите паметници (прабългарски езически храм и църква) в план-квадратната мрежа върху терасата.

Каменната площадка със слабо запазените отгоре ѝ следи, главно хоросанени отпечатъци от църковните стени е изградена с речни волутъци, насипани заедно с глината от коритото на Тича (р. Камчия) с притока ѝ Румска река. Тя е правоъгълна с размери 10,40 м на 7,40 м и е вкопана на дълбочина от 1 до 1,20 м. Над горния последен ред волутъци е изравнена с плочести камъни, обмазани дебело с хоросан. След един отстъп от 0,20 м откъм четирите края на площадката е следвала зидарията на църковните стени. Единствено върху западната половина на площадката по хоросанените отпечатъци можахме със сигурност да установим размерите на неразчленения дълбок 2,40 м църковен притвор (обр. 3 и 4). В ложния край се откри по цялата му дълбочина основата на

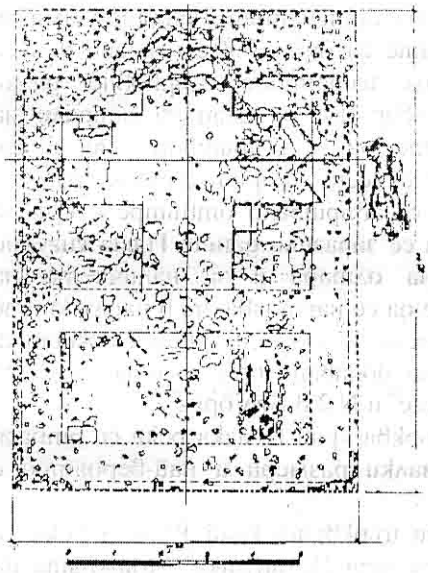

Обр. 3. План на площадката със следи от църквата край Румска река (X в.).

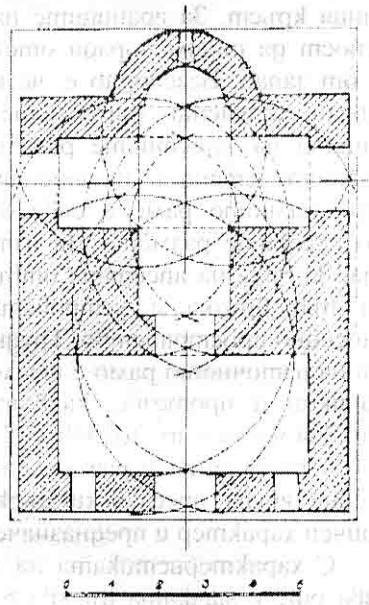

Обр. 4. Реконструиран план на църквата край Румска река в Преслав (X в.).

зидана гробна камера със силно прогнил човешки скелет. Ръцете на погребания са били поставени върху коремната област. Камерата изключва притвора да е имал някога вход за влизане по преславския обичай на късата си ложна стена. Данни за отвори на входове от запад и евентуално от север няма запазени. В непосредствена близост от юг на площадката, срещу църковния наос беше разкрит гроб с християнска ориентация. Гробната камера е зидана с ломени камъни на глинена спойка. Скелетът в нея лежи по гръб с ръце скръстени върху гърдите. Инвентар не беше намерен. Явно е, че гробът е от некропол, възникнал около

църквата, когато е била вече в развалини и може да се отнесе по време - края на X - XI век.

За устройството на църковния наос сме много затруднени. Тук причината е от няколко иманярски изкопа върху цялата вътрешност на наосното пространство. От стените на наоса няма запазено. Само хоросаненията следи върху площадката, на която те са били изградени, позволяват да очертаем югоизточното наосно рамо с малка част от полукръглата извивка на някогашната олтарна апсида. Много сериозна е била иманярската намеса и във вътрешността на църковната апсида.

Планът на тази силно обезличена църква се е получил като в четирите ъгли на наосното пространство ведно с църковните стени са били издигнати каменни масиви, между които са се развивали раменатa на вписания кръст. За границите на масивите от изток сме затруднени с увереност да съдим поради отсъствие на отпечатъци, каквито има за тези от запад. Безспорно е, че източните са били съвсем тесни или са стъпвали отчасти върху стената на източното църковно рамо. Краищата на кръстните рамена от север, юг и запад са опирали на надлъжните стени и на стената, която разделя притвора от наоса. Хоризонталното рамо е съвсем малко скъсено. Вертикалното рамо е имало неговите размери. На изток то е завършвало отвътре с кръгла апсида. За вида на апсидата отвън не са се запазили данни. Няма сигурни данни във връзка с устройството на олтара и за наличието на предапсидно пространство. Трудно може да се настоява, че в надлъжните стени на източното рамо е имало оформени полукръгли ниши, служещи за диаконикон и протезис, каквито се наблюдават при църква N 2 на Дворцовия манастир[7], църква N 2 в Селище[8] и N 2 в Бял бряг[9].

С този си план разглежданата църква край Румска река се отнася към една група преславски църкви с малки размери и най-вероятно с гробничен характер и предназначение[10].

С характеристиката на плана си църквата край Румска река се свързва още с малката църква в местността Делидушка[11], църквата на

---

[7] **Т. Тотев**. Дворцовият манастир в Преслав. 19981 с. 32-38, обр. 9. Повече подробности вж. **Т. Тотев**. Църква N 2 в Дворцовия манастир на Преслав. - В: Палеобалканистика и старобългаристика (Втори национални четения „Проф. Иван Гълъбов" във Велико Търново - под печат).

[8] **Ю. Господинов**. Разкопки в околността на Преслав. - ИБАД, IV, 1915-1916, с. 159-160

[9] **Ст. Станчев**. Разкопки на десния бряг на Тича в Преслав. - ИАИ, 20, 1955, с. 419-426.

[10] За особеностите на типа вж.: **Кр. Миятев**. Архитектурата в Средновековна България. С., 1965; История на българското изобразително изкуство. Т. 1. С., 1976; **Н Чанева-Дечевска**. Църкви и манастири във Велики Преслав. С., 1980. Особено подробна е характеристиката на Ст. Бояджиев, вж. Архитектурата на преславските кръстокуполни църкви. - Музеи и паметници на културата, 1981, N 3, с. 15 и сл.

каменаря[12], църква N 8 в градския парк на Преслав[13], разкритата от нас до източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав църква (преди преустройството)[14] и малката църква до владетелския дворец[15].

Кръстокуполните църкви от този вариант - вписан кръст с плътни междурамия показва подчертана близост с редица паметници на Християнския Изток и Гърция[16]. Тяхното изграждане продължава през годините на византийското владичество у нас и през Второто българско царство[17].

Във връзка с обемното и фасадно решение на архитектурния образ на разглежданата църква е важно да отбележим, че най-характерният момент при нея се явява проектирането на кръста[18]. Той се е откроявал при степенуване на обемите както в горната част на църквата, така и при пейната фасада (обр. 5, 6 и 7).

Завършвайки бележките си за църквата край Румска река искам да обърна внимание на нейното място. С разположението си в непосредствена близост до разрушеното преди нейната поява тук прабългарско капище тя показва интересни моменти за хода на възприемане и утвърждаване на християнската вяра сред столичното население. Оправдан интерес заслужава и наблюдението ни, че в стените на църквата със сигурност са били употребени камъни и варовикови корнизни дялове от разрушеното капище. Функционирането на църквата, според археологическите наблюдения, най-вероятно е престанало по време на завладяването на Преслав от Йоан Цимисхий през 971 г.

Отсъствието на сигурни данни за размера на плътните каменни масиви от изток и евентуалното използване за стъпване на купола тук върху ъглите от запад на апсидата с църковното рамо, позволяват да поставим църквата край Румска река като своеобразен отделен вариант на църквите със запълнени междураменни пространства в Симеоновия столичен град през X век.

---

[11] Ст. Станчев. Три новоразкрити църкви в Преслав. - Разкопки и проучвания. Т. III, 1948, с. 89.

[12] **Т. Тотев, П. Георгиев**. Две църкви в Преслав. - В: Плиска-Преслав, Т. 1., С., 1979, с. 18-30.

[13] Пак там.

[14] Непубликувани разкопки в Преслав на Томо Тотев.

[15] **Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров**. Големият царски дворец във Велики Преслав. том. I. Преславската патриаршия през X век. С., 1991, с. 43-45, обр. 53_A.

[16] **В. М. Полевой**. Искусство Греции. Средние века. М., 1973, с. 156-168.

[17] Вж. посочените примери у Н. Чанева-Дечевска. По въпроса за църквите на Велики Преслав. - В: Традиции и нови черти в българското изкуство. С., 1976, с. 202 и сл.

[18] Повече подробности вж. **T. Totev**. Sur la question des eglises a coupole..., 59-65.

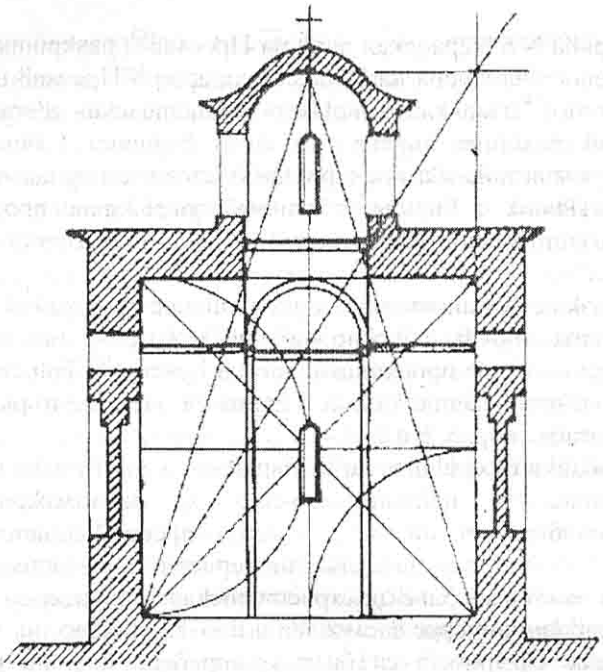

Обр. 5. Църквата край Румска река - напречен разрез.

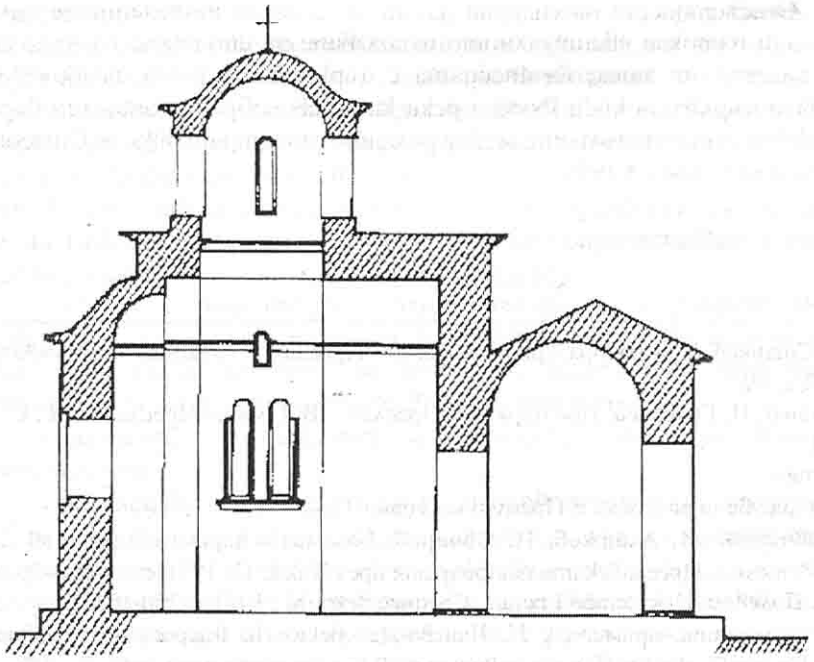

Обр. 6. Църквата край Румска река - надлъжен разрез.

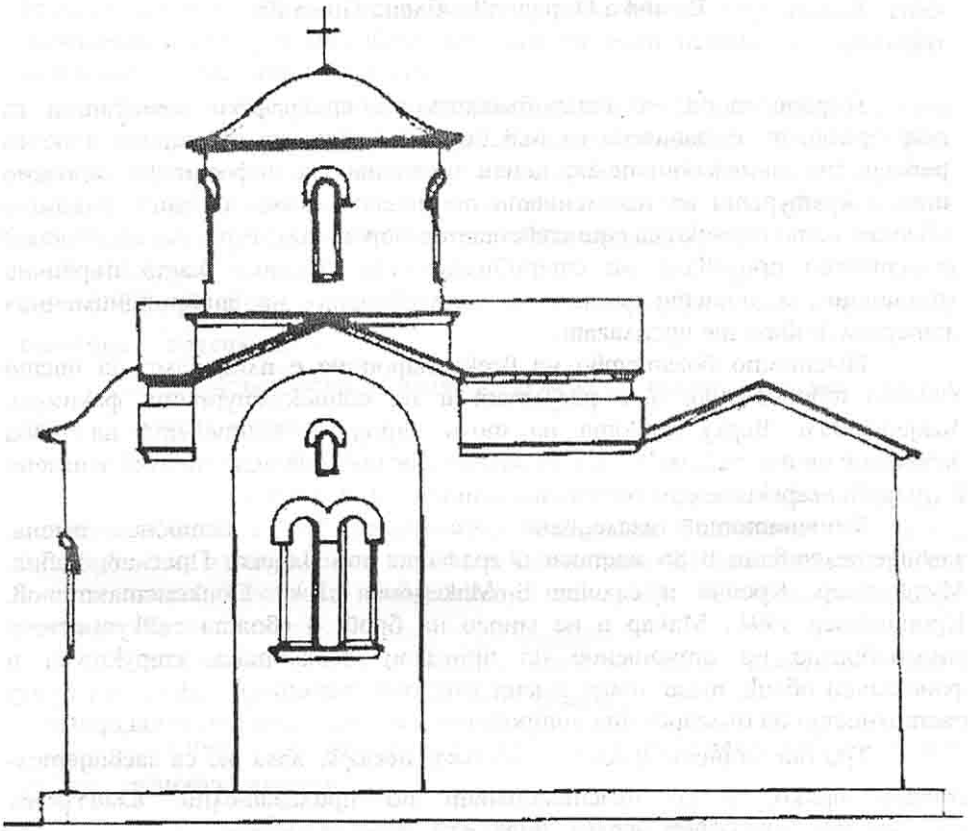

Обр. 7. Графична реконструкция на църквата край Румска река.